

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 5 Issue 3, p. 243-261, June 2012

**MEZOPOTAMYA VE SURIYE’NİN FETHİ’NİN
ABBASİLERDEKİ TERCÜME DEVRİNE KATKISI**

*CONQUEST OF SYRIA AND MESOPOTAMIA CONTRIBUTION TO THE
TRANSLATION IN THE ABBASID ERA*

Murat TURAL

Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Abstract

To reach the borders of the state of Islam to Syria and Mesopotamia, Müslims had encountered with the Hellenistic, Persian and Indian cultures. As a result of this, mutual interactions occurred. Müslims were interested with curiosity and interest in these different cultures. Before this encounter, there were important culture centers here.

The most important centers of Hellenistic culture of Alexandria, Urfa, Nusaybin, Antioch, Harran, was Gundi-Şapur. The beneficiaries of this cultural achievements was the Abbasids. Through the translation were reached to the ancient word wealthes. Andalusia obtained this cultural heritage from Baghdad. Europe introduced with this ancient culture heritage through the Müslims.

Key Words: Academia, Bayt al Hikma, Byzantium, Education, Islamic, Memun

Öz

İslam devleti'nin sınırlarının Mezopotamya ve Suriye'ye ulaşması ile Müslümanlar Helenistik, İran ve Hint kültürleri ile karşılaştılar. Bunun sonucunda karşılıklı etkileşimler meydana geldi. Müslümanlar bu farklı kültürlerle merak ve ilgi duydular. Bu karşılaşmadan evvel burada önemli kültür merkezleri vardı.

Helenistik kültürün en önemli merkezleri İskenderiye, Urfa, Nusaybin Antakya, Harran, Gundi-Şapur idi. Bu kültür birikiminden en fazla yararlananlar Abbasiler oldu. Tercüme yoluyla eski

dünyanın zenginliklerine ulaşıldı. Endülüs bu kültürel mirası Bağdat'tan aldı. Avrupa bu antik kültür mirasıyla Müslümanlar vasıtasıyla tanıştı.

Anahtar Kelimeler: Akademi, Beytü'l Hikme, Bizans, Eğitim, İslam, Memun

Giriş

Müslümanlar, Mezopotamya ve Suriye'nin fethini tamamladıklarında burada olgun bir medeniyet ile karşılaştılar. Eski Yunanın kültür mirası Müslümanların karşılaştığı en büyük dış tesirdir. Hellenizm kendisini Müslümanlara kabul ettirmekte gecikmedi. Hellenizm merkezleri arasında Urfa, Harran, Antakya, İskenderiye sayılıyordu. Hellenistik kültür bu merkezlerden yayılmıştır.¹

Medeni ve kültürel akımlar kapalı bir muhitte oluşmamışlardır. Bu toprakların ilk yerleşenleri Asur-Kildaniler değildir. Asur-Kildani uygarlığından önce başka bir uygarlık vardı. Doğal olarak Asur-Kildani uygarlığı başka bir uygarlığı takip ederek gelmiştir. Bu önceki uygarlık Sümerler'dir. Sümerliler'in yazıları Asur-Kildani yazısı ile aynı olup dilleri değişiktir. Bu dil grubuna Sami diller denilmektedir.² Hristiyanlığın çabuk yayılması düşünüldüğünde Aram dilinin bu bölgelerde konuşulması çok büyük kolaylık sağlamıştı.

Hellenistik akımın Bizans ve İran'daki merkezleri Arabistan'a yakın bölgelerde bulunmaktaydı. Hristiyanlık imparatorlukta resmi din olarak kabul edilmesinden sonra Roma ve Atina felsefe mektepleri zayıflamışlardı. Felsefe ve felsefe ile ilgili ilimlerin din ile çelişki oluşturduğuna inanılıyordu. Buna karşın İskenderiye Akademisi hala gücünü korumakta idi. İskenderiye Akademisinde felsefe, tıp, riyaziyyat, kimya, nücüm v.s. ilimler okutulmaktaydı. İskenderiye'dekine benzer ilimler Antakya, Hıms ve Urfa da Yakubiler, Nusaybin, Rakka ve Re'sul- Ayn'da Nasturiler tarafından devam ettirilmekteydi. Bu mektepler Süryaniler'in (Asurilerin) elindeydi ve onlar Mezopotamya ve İran kültürünün etkisi altında idiler. Roma ve İstanbul mektepleri daha çok hukuk ve gramer ile meşgul iken, Arianizm, Nasturilik ve Yakubilik gibi yeni Hristiyanlık akımları bu kültürün etkisinde Mısır-Suriye sahasında kendisini gösterdi.³

Şimdi, kıymetli bir hazine olarak telakki edilen Eski Yunanın kültür mirasının sahip çıkıldığı, Hristiyanlık mesajının yayıldığı, ilmi-felsefi tartışmaların yapıldığı bu akademilerin işleyişleri ve fonksiyonları hakkında malumat verelim.

1. Urfa Akademisi

Aprim'e göre Eski Doğu Hristiyanlığı'nın Mezopotamya ve Pers Akademilerindeki çalışmaları tarihçiler tarafından küçümsenmektedir. Hristiyanlığın ilk döneminde Urfa,

¹ Philip K. Hitti, **Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, s. 476.

² M. Joachim Menant, **Ninova Sarayı Kütüphanesi**, Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2005, s. 24-30; M. Şemseddin Günaltay, **Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 53.

³ Ramazan Şeşen, "Tercüme Faaliyetleri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. III, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1989, s. 453-454. Aynı yazar, "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, C. VII, S. 3-4, İstanbul 1979, s. 4; H. Z. Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Vakıf Mat., İstanbul 1935, s. 16.

Nusaybin, Gundi-Şapur akademileri kendini gösterir. Dünyadaki manastır hareketi⁴ Mezopotamya da biçimlenmiştir. Manastır yaşamı, mistisizm ve yüksek öğrenim bu coğrafyada şekillenmiştir.⁵

Hristiyanlık mesajının Sami düşüncesiyle mi yoksa Helen düşüncesiyle mi sunulacağı konusu Urfa Akademisini uzunca bir süre meşgul etmiştir. Bu savaşı kazanan Helenler'dir. Ancak bu din Sami kökenlidir. Helenlerin üstünlüğü kralların ve imparatorların politik nedenlerle müdahalelerinden ileri gelmektedir.⁶

Hristiyanlık, Filistin halkı ile Mezopotamya, Ermenistan, Asur halkları arasında Helence konuşan batı halkları arasındakinden daha büyük bir hızla yayılmıştır. Bunun nedeni bu halklar arasındaki sıkı ırk ve dil ilişkileridir. İncilin benimsetilmesi için en önemli yer Urfa idi. Burada Yahudiler, Partlar, Medler, Elamlılar da vardı. Urfa'ya Hristiyanlığın girişi konusunda içinde birçok mit ögesi içeren Abgar Söylencesi vardır. Söylencenin daha geniş bir anlatımı 5. yüzyılda yazılan Adday Öğretisi'nde⁷ bulunmaktadır. Bu söylenceye göre Adday, Urfa kralı Abgar'ın isteği üzerine İsa tarafından bu bölgeye gönderilmişti. Urfa'da Adday bir okul kurdu, daha sonra bu okul gelişerek ünlü Urfa Akademisi haline geldi. Bu akademi, Doğu Suriye ile Asur'un yararlandığı bir Hristiyan Üniversitesi oldu. Gençliği aydınlatmak ve ruhban adaylarını yetiştirmek bu akademinin en büyük amacı idi. Akademinin I. ve II. yüzyıllarda nasıl örgütlendiği bilinmemektedir. II. yüzyıldaki Urfa'da yaşayan ve ders veren Tityanus ve Bardaysan'ın yazılarına göre bu akademinin örgütlenişi İskenderiye deki Din Akademisi'ninkine çok benziyordu. Hristiyanlık öğretisi ve Felsefe öğretimi beraber işlenmekteydi. Roma'dan kovulan Tityanus Urfa'ya yerleşerek Hristiyanlar için İncillerin yeni bir versiyonunu düzenledi. Bardaysan da Urfa kilisesinin resmi bilginiydi. Onlar Akademinin başkanı ve yöneticisi oldular.⁸

Akademideki tüm öğrenciler rahip olmazlardı, dinsel örgütlere girmeyecek olanlarda kabul edilmişti. Öğrenciler okula başlamadan önce tüzüğü öğrenmek ve Akademi'de kaldıkları sürece bekar kalmaya and içmek zorundaydılar. Yönetmeliğin ayrıntılı kuralları vardı, cezalar müdür tarafından belirlenirdi, itiraf ve kovulma safhaları vardı. Öğrenciler, müdür ya da başdanışmanın izni olmadan kenti terk edemezlerdi. Ağustos başıyla ekim sonuna tatil rastlamakta ve bu dönem aralığında kentten çıkılabiliyordu. Akademi, öğrencilerin barınma dahil tüm ihtiyaçlarını karşılardı. Hücre başkanının gözetiminde ki dua ve dersler öğrencilerin günlük hayatlarının büyük bir bölümünü oluşturuyordu. Ekim ve hasat zamanlarındaki uzun tatillerde öğrenciler toprakta çalışmak üzere evlerine giderlerdi. Bu yönleriyle akademi büyük saygınlık kazanmıştı.

363 yılında Aziz Afrem ve Nusaybin'den Urfa'ya kaçan bilginlerle Urfa Akademisi Persliler Akademisi adını aldı. Pers topraklarında çalışmak isteyen Hristiyan ruhban adayları bu eğitim merkezine yöneldiler. Ancak öğretmen ve öğrencilerin hepsi Persli değildi. İbas öğretmenlerin en ünlüsüydü. Ders programlarında öncelik Kutsal Kitabın açıklanması ve doğru okunmasındaydı. Ders programı ayrıca retorik, coğrafya, dindışı Tarih konularını da

⁴ Hristiyan Manastır Hayatı hakkında bkz. Murat Tural, **Ortaçağ Doğu Hristiyanlığında Manastır Hayatı**, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.

⁵ Frederick Aprim, **Asurlular Sürekli Bir Öykü**, Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 169.

⁶ E. R. Hayes, **Urfa Akademisi**, Çev. Yaşar Güneç, İstanbul 2005, s. 14.

⁷ Bkz. George Philips, **The Doctrine of Addai**, Trübner & Co. London 1876.

⁸ E. R. Hayes, **age**, s. 41-47.

içermekteydi. Urfa'daki okul Nasturiliğin yayılması nedeniyle 489 yılında İmparator Zenon tarafından kapatıldı. Okulun kapanmasıyla Narsay ve diğer bilginler Nusaybin'e geldiler.⁹

2. Nusaybin Akademisi

Bu akademi 325 yılında toplanan İznik Konsili'nden sonra açılmıştır. Nusaybinli Mor (Aziz) Yakub açtığı akademiye Mor Afrem'i öğretmen olarak atamıştır. Mor Afrem burada 363 yılına kadar Akademi'yi yönetmiştir. 363 yılında Pers kralı Şapur'un baskısı neticesinde Urfa'ya gitmiş ve Afrem'in ölümü bundan on yıl sonradır.¹⁰

Burada Aziz Afrem hakkında bir parantez açmak gerekir. Zira Aziz Afrem, Asurlu yazarların en ünlüsü olarak kabul edilmektedir. Tahmine göre Urfa'da yazdığı İncil yorumları Asurlulardan kalan en eskileridir. Afrem'in başarısı aziz olarak kabul edilmesindedir, yoksa onun fikri çalışması bulunmamaktadır. Aziz Afrem derslerini ölçekli ilahiler ve Homelieler (Vaizler) şeklinde aktarmıştır.¹¹

Mor Afrem'den sonra akademinin başkanı Qiyore'dir. Bu dönemde en önemli öğrenciler Mor Narsay ve Mor Barşavmo'dur. Urfa Psikoposu İbas (435-457)'in ölümünden sonra Borşawmo ve Mor Narsay Nusaybin'e gelmişler ve onlar bu akademinin kurucuları olarak kabul edilmektedir.¹² Narsay'ın akademideki ününün kısa zamanda yayıldığı anlaşılıyor. Çünkü Urfa'da bulunan Süryaniler bile ders için Nusaybin'e gelmişlerdir. Ancak ayrılıkçı gruplar Narsay'ın kitaplarını Urfa'dan ayrılışından sonra yakmışlardır.¹³

572 yılına gelindiğinde Nusaybin Akademisi'nin başında Erbil'li Hnono vardır. Hnono, 7. yüzyılın başına kadar yaşamıştır. Hnono'dan sonra akademi yıldan yıla cazibesini kaybetmiş ve dağılmaya yüz tutmuştur. Akademi'nin işleyişine baktığımızda, Rabban (yorumcu) akademinin başkanıdır. En önemli görevlerden biri dini kitapların yorumlanmasıdır. Yorumcu, dini kitapların açıklanması dışında Felsefe ve bir miktarda Mantık bilimi öğretmekteydi. Yorumcudan sonra akademi yasalarında sıkça adı geçen okutucu ve yazı öğreticisi gelir. Vekil ve katip gibi görevlilerde akademi yasalarında geçmektedir.

Akademide sırasıyla Mezmurlar, Tevrat, Peygamberlerin Öyküleri ve Yeni Ahit okutulmaktaydı. Daha sonraları akademiden ayrı olarak bir hastanede kurulmuş ve burada tıp dersleri de verilmiştir. Yoksul öğrenciler gelirlerini tatil zamanlarında temin ediyorlardı. Sözüne yerine getirmeyenler, evlenenler, çalanlar, sihre ve sapıklığa bulaşanlar, vekilden kitap alıp onu geri vermeyenler, dilencilik edenler, akademiden ve kentten kovulurlardı. İlk zamanlar bilim ve kutsal mekanlar için dahi olsa Bizans'a gitmek yasaktı.¹⁴

3. Antakya Akademisi

4. yüzyılda Asur/Süryanilerin Mezopotamya'da kurduğu yüksek okullardan biriside Antakya Akademisi'dir. "İmparatorun ayrılışından beri Roma'nın sesi çıkmaz. İskenderiye

⁹ E. R. Hayes, *age*, s. 166-167.

¹⁰ Adday Şer, *Nusaybin Akademisi*, Çev. Nesim Doru, İstanbul 2006, s. 34-35.

¹¹ J. B. Chabot, *Asur Edebiyatı*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 22-24; Hristiyanlığın erken döneminin önemli simalarından Jerome, Afrem hakkında şöyle diyor: "Urfa Kilisesi'nin diyakonu olan Afrem, Süryanca bir çok eser yazdı, o kadar ünlü oldu ki, bazı kiliselerde onun eserleri Kutsal Yazılardan sonra okundu. O'nun sadece Kutsal Ruh üzerine yazdığı yazının Grekçe bir çevirisini okumama rağmen, bu adamın üstün kabiliyetini takdir ettim." Alban Butler, *Lives of the Saints*, Vol. II, P. J. Kenedy & Sons, New York 1956, s. 574. Afrem'in Türkçe'ye çevrilmiş seçilmiş çalışmaları için bkz. İshak-Sara Tanoğlu, *Eserleriyle Mor Afrem*, Anadolu Ofset, İstanbul 2006.

¹² A. Şer, *age*, s. 38-40.

¹³ Adday Şer, *Siirt Vekayinamesi*, Çev. Celal Kabadayı, İstanbul 2008, s. 128-129.

¹⁴ A. Şer, *Nusaybin Akademisi*, s. 67 vd.

aydın olarak yerini, ateşli dinsel kavgaların içinde kaybeder. Konstantinopolis hukukçuların ve askerlerin kentidir. Konstantinopolisliler at meydanındaki oyunlara, hitabetle uğraşmaktan daha düşkünlüdürler. Atina adlardan başka parlak hiçbir şey sunmaz. Vaktiyle filozoflarıyla tanınan kent bugün bal imalatçılarıyla, Antakya ise okullarının çoğalmasıyla tanınır.”¹⁵

Albert Harrent’in de bahsettiği gibi Roma imparatoru Diocletianus tetrarchia¹⁶ (dörtlü yönetim)’yi kurduktan sonra Roma’dan ayrılarak İzmit’e yerleşmesi ile Roma’nın etkinliği azalmıştı. Konstantinopolisliler genelde günlük yaşamını hipodromda geçirmekteydiler. Özellikle Hristiyanlığın kabulüyle birlikte başkentte ve Atina’da bilime darbe vurulmuştu. Fakat her nasılsa Mezopotamya da bilime karşı bu kadar bir yabancılaşma olmamıştı.

Halk için eğitimin yapıldığı üç nokta vardı. Bunlardan birisi öğretmenlerin kendi okullarını açmalarıdır. Eğitim faaliyetinin gerçekleşmesinde belediyelerde duyarsız kalmamışlardır. Belediye, öğretmenleri seçip onlara güvence vererek okullar açıyordu. Üçüncü olarak da devlet eğitimi vardı.¹⁷

Öğrenciler İlkokul, Gramer Okulu ve son olarak da Hitabet okuluna giderlerdi. İlkokula başlayan yedi ve sekiz yaşındaki öğrenciler okuma, yazma ve sayma dersleri görürlerdi. Helen harfleri Latinceye oranla daha fazla rağbet görmekteydi. Yazıya çok fazla önem verilmekteydi. “Bundan dolayı usta kopyacıların işi, hattatlık, kütüphanelerde eski yazınseverlerin yanında, iki katına çıktı.” Eski çağların yazıları kopya ediliyordu. Gramer okulunda Quintillien’in Hitabet Kurumları (Institutions Oratoire) adlı kitabı zorunluydu. Gramer Okulunda; ders verme sanatı, artık kullanılmayan sözler ve mitolojiyle, coğrafyanın ayrıntıları, ad ve fiil çekimlerinin mantığa dayanan düzeni ve edebi eleştiri öğretilmekteydi. Hitabet okulunda ise esas olan konuşma ve doğaçlamadır.¹⁸

Eğitim ve özelliklede öğretimde ailenin de büyük rolü vardı. Genç kızlar sadece ilkokula gidebiliyorlardı. Ancak onlara üst düzey bir eğitim özel öğretmen vasıtasıyla sağlanabilirdi. Ders veren öğretmenler aynı zamanda hukuk danışmanlığı ve avukatlıkta yapabiliyorlardı. Daha yüksek bir eğitim biçimi ise yüksek hitabet idi. “Bugün kitap ve gazetenin verdiği toplumsal bilgiyi 4. yüzyılda hitabet veriyordu.”¹⁹

4. Gundi-Şapur Akademisi

Gundi-Şapur kenti adını Sasani kralı I. Şapur (241-272)’dan alır. Daha önce bu yerleşim yerinin adı “Beth Lapat” idi. Kent asıl önemini Sasani kralı I. Hüsrev I/Anoşirvan zamanında kazandı. Bu akademinin öneminin artmasında kuşkusuz Bizans’ın son Romalı imparatorunun büyük katkısı oldu.

Bizans’ın son Romalı imparatoru olan Justinianos (527- 565) Hristiyan bir hükümdar olarak putperestlere savaş açmıştı. Purperestler sayı bakımında azdı fakat bilim ve kültüre oldukça düşkün idiler. Bu sebeple onlar Hristiyanlık için tehlike arz etmekteydi. Bu şekilde

¹⁵ Albert Harrent, **Antakya Akademisi**, Çev. Vedii İlmen, İstanbul 2003, s. 14.

¹⁶ J. B. Bury, **The Constitution of the Later Roman Empire**, Cambridge University Pres, 1910, s. 17; George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 2006, s. 31.

¹⁷ A. Harrent, **age**, s. 33.

¹⁸ A. Harrent, **age**, s. 50-60.

¹⁹ A. Harrent, **age**, s. 137 vd.

düşünen İmparator Justinianos 527 yılında Atina Akademisini kapattı. Kovulan bilginler de İran sarayında kendilerine yer buldular.²⁰

Sasanilerin hükümet merkezi 309'dan beri Ktesiphon idi. Bu yüzden bilginler muhtemelen eski merkez Gundi-Şapur'a değil Ktesiphon'a gelmişlerdi. Bu bilginler 533 yılında Yunan vatanlarına geri döndüler. I. Hüsrev Atina'lı bilginlere gerçek bir felsefe kralı gibi görünmüştü. Böylece Gundi-Şapur'da felsefi temele dayanan bir "Academia Hippocratica" görmekteyiz. Gundi-Şapur'da bu şekilde önce Psikopos okulu ve hastaneden dünya çapında felsefi-tıbbi bir yüksek okul teşekkül etti.²¹ Sasani kralı Nuşirevan'ın adil ve bilgin bir hükümdar olduğunu Nizamülmülk'ün Siyasetnamesinde de görmekteyiz. Nitekim Nizamülmülk onu Nuşirevan-ı Adil olarak adlandırmış ve "akıl ile adaletin tabında yoğrulduğu bir kişi"²² nitelemesinde bulunmuştur.

Bu şekilde destek gören bu akademi batıdaki felsefi ve tıbbi yüksek okullardan farklıydı. Orada batıdaki tıp ve büyü'nün karışması gibi bir şey zuhura gelmemiş, bunun aksine Yunan tıbbi temelleri üzerine Hint, Suriye ve İran tıbbi birleşerek parlak bir okul halini almıştı.²³

Gundi-Şapur kliniğinde çalışan hekimler felsefi bir kültüre de sahiptiler. Burada mevcut olan Aristoculuk İskender ile birlikte var olmuştu. Gundi-Şapur'daki fikri akımlar da dikkat çekicidir. Şüphesiz bu fikri akımların en önemlilerinden biri Manikeizm (Manicilik)'dir. Manikeizm'in kurucusu olan Mani 276'da Gundi-Şapur'da idam edilmiştir. İranlı olan Mani Helence'yi de iyi bilmekteydi. Öğretisinin insancıl karakterinin oluşmasında Yunanca ile olan bu temasın etkili olduğu görüşü kabul edilmektedir. Diğer bir fikri akımda Zerdüştlük'tür. Bu fikri cereyanda esas olan ateşe tapmadır. Gundi-Şapur kent planındaki çok sayıda yüksek bacalar bunu kanıtlamaktadır. Bir diğer akım da Hristiyanlık'tır. Özellikle Nestorius'un tanrı bilim görüşleri burada etkisini göstermiştir. I. Hüsrev'in saltanatında sarayda bulunan İran'lı bir hekimin Hindistan yolculuğu dönüşü getirdiği Süryanice çevirisi olan Kelila ve Dimna ve sonraki Lafontaine'nin ilham aldığı fabl koleksiyonu "Pancatantra"nın önemi büyüktür. Şekerin ilk rafineri edilişi yine Gundi-Şapur'dan çıkmıştır.²⁴

Gundi-Şapur'un kozmopolit yapısına bölgenin hakim Parsi ulusçuluğu nasıl müsaade etmişti? Bizans ve İran arasındaki asırlarca süren rekabet bu müsaadeyi doğuran en büyük etkindir. Gundi-Şapur Akademisi'nin en önemli özelliği laik bir temele dayanmasıdır. Burada farklı inanıştan insanlar bulunmaktaydı. Yine aynı inanışın aykırı olarak kabul edilen görüşleri de burada varlığını korumuştur. Yüksek bir ilmi seviye ancak bu temel üzerinde yaratılabilirdi. Aynı zamanda bu ilim merkezi farklı milletten olan kişileri de barındırıyordu. Gundi-Şapur'un uzunca bir süre etkisini sürdürmesi bu hoşgörü ortamı sayesinde olmuştur. İslam dünyasında bilhassa Abbasiler, insanlığın bu mevcut birikiminden en iyi şekilde istifade etmişlerdir.

Bu akademilerin Hristiyanlığın teolojik yapısından kaynaklanan ayrılıklardan etkilenmemesi düşünülemezdi. Nitekim Bizans'ın doğu eyaletleri ile olan bu uzlaşmaz tavır neticesinde bu bölgeler İran nüfuz sahasına girdi. 451 Efes Konsili ile Doğuda gruplaşmalar

²⁰ Glanville Downey, "Ancient Education", *The Classical Journal*, Vol. 52, No. 8 (1957), s. 342; G. Ostrogorsky, *age*, s. 71.

²¹ Heinz Herbert Schöffler, *Gundi-Şapur Akademisi*, Çev. Sedat Umran-Vedii İlmen, İstanbul 2008, s. 49-52; Reynold A. Nicholson, *A Litterary History of the Arabs*, Charles Scribner's Sons, New York 1907, s. 358.

²² Nizamü'l Mülk, *Siyaset-name*, İstanbul 2005, s. 44. Gerek Nuşirevan'ın birçok İran kralının aksine hoşgörülü tutumu gerekse Bizans imparatorlarının bilime karşı takındıkları tavrın sonucu bu coğrafya bilim insanlarının buluşma noktası haline gelmiştir.

²³ A. Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim Ve Din (Bilim Ve Din)*, İstanbul 1987, s. 72.

²⁴ H. H. Schöffler, *age*, s. 32 vd.

başladı ve sonuçta Nasturyanizm adı altında bir mezhep ortaya çıktı. Mecusi Sasaniler de bu tabanı kullanma yoluna gittiler.²⁵

Akademiler sürekli bu tanrıbilim tartışmaları ile meşgul olmuşlardır. Urfa Psikoposu İbas bu zamanda iyi silahlanma düşüncesiyle Helen felsefesine ve yorumculuğuna daha çok önem vermiştir. Birçok yapıt böylece Süryaniceye çevrilmiştir. Nasturilik çatışması Helen incelemelerini hızlandırmıştı. İbas, Qawme ve Probus Aristoteles'in yapıtlarını Süryaniceye çevirmişlerdi. İbas Forforiyos'un İsağoci'sinin en eski Süryanice çevirisini yapmıştır.²⁶

5. Bölgede İslam Hakimiyetinin Kurulması Ve Emeviler İle Başlayan Tercüme Faaliyetleri

Hiz. Ömer devri (634-644) İslam tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bilindiği üzere bu devirde Sasani ve Bizans imparatorluklarına karşı birçok askeri ve siyasi başarılar elde edilmişti. Netice olarak İslam devletinin sınırları genişlemişti. Irak, İran ve Cezire, Suriye, Filistin, Mısır toprakları artık Müslümanların hakimiyetindeydi. Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle temas bu şekilde oluşmuştu. Antik dünyanın bilinen ilmi ve felsefi eserlerinin Müslümanlara aktarılmasında Emevilerin rolü ancak şahsi uğraşlarla ifade edilebilir. İlmi ve fikri seviyedeki gerilik geniş halk kitlelerinin akli ilimlere birden yönelmesini zorlaştırmıştı. Abbasilerle birlikte bu zorluk atlatılmış ve Bağdat ekolü yaratılmıştı.

Haydar Bammat'ın bu hususta şu suali mevzuyu etraflıca aydınlatır:

“Roma'nın çöküş ve ölüm devrinde İskenderiye ekolüne mensup bilginlerin ortaya koydukları üstün ve aydınlık yol altıncı asırda durur ve ancak bundan sekiz yüz yıl sonra Avrupa'da ilim ışığı yanar. Bu çok uzun devirler dünya milletlerinin barbarlık ve vahşet devri miydi?”²⁷ Bu devirleri barbarlık ve vahşet devri olarak telakki etmek birçok Avrupalı yazar için mu'tad olmuştur.²⁸

Emevilere geri döndüğümüzde bu devirde Arapçaya ilk tercüme Halid b. Yezid b. Muaviye (öl. 704) tarafından yaptırılmıştır. Mütercimlerin başkanı İskenderiyeli Stephane (İstefan el-Kadim) idi. Halid b. Yezid'in kimyaya (simya ile karışık) olan ilgisi dolayısıyla bu alanda on beş eseri bulunur. Yine Halid, İskenderiye Akademisi (es-Sevari)'nden Arapça bilen alimleri Dimaşk'a çağırarak kimya, tıp, nücüm gibi konularda Yunanca'dan ve Kıbtça'dan Arapçaya kitaplar çevirtmiştir. İskenderiyeli rahipler Stephane ve Marianus'un bu çeviri faaliyetlerindeki rolleri büyüktür. Emevi halifelerinden Mervan b. Hakem ve Ömer b. Abdülaziz'de özellikle tıp konusunda bu çalışmalara destek olmuşlardır. Mervan b. Hakem'in tabibi Masarceveyh el-Basri el-Yahudi İskenderiye Akademisi'ndeki tabiplerden Ahron (Haron-Harun)'un Künnaş adlı tıbbi eserini Arapçaya çevirmiş, Ömer b. Abdülaziz bu eseri çoğaltarak halka sunmuştur. Abdülmelik (717-720) devrindeki Irak, Şam ve Mısır'daki Farsça, Yunanca, Kıbtça olan mali divanların Arapçaya tercümesi de çeviri faaliyetleri açısından dikkate değerdir.²⁹

²⁵ Mehmet Çelik, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar) I**, İzmir 1999, s. 37-38.

²⁶ E. R. Hayes, **age**, s. 233.

²⁷ Haydar Bammat, **İslamın Çehresi**, Çev. Osman Fehmi Giritli, İstanbul 1975, s. 144.

²⁸ Ortaçağ'da İslam yönetimi altında azınlıkların durumu hakkında bkz. S. D. Goitein, “Minority Selfrule and Government Control in Islam”, **Studia Islamica**, No. 31, 1970.

²⁹ R. Şeşen, **age**, s. 457-458.

Bu devirdeki tercüme faaliyetleri ve mütercimler bunlarla sınırlı değildir. Biraz önceki şahsi uğraşlar olarak ifade ettiğimiz bu hareketler Abbasilere kıyasla böyledir. Ancak akli ilimlere bu merakın doğması açısından baktığımızda önemli faaliyetler olduğunu söyleyebiliriz. Abbasilerin ilk devirlerindeki faaliyetlerin daha sistemli, istekli ve yoğun yapılması bizim konumuz açısından daha mühimdir. Burada vurgulanmak istenen Müslümanların diğer milletlerden ve dinlerden olan insanlarla hangi merkezde toplandıkları ya da başka milletlerden ve dinden olan insanların Müslümanlara antik dünyanın nimetlerini sunmadaki başarısı ve azmidir. Peki Abbasiler devrindeki bu ahenk ortamının oluşmasında en önemli amil neydi? Kuşkusuz en önemli amil Emeviler'in cihad anlayışının terk edilmesi ve bunun yerini fikri bir uyanışın alması idi. İlim, sanat ve edebiyata karşı artan bu ilgi ve merakın sebebi bu kültürleri çok iyi tanımak mı yoksa onlara karşı biran önce bu üstünlüğü ele geçirmek miydi? Şüphesiz bu saydıklarımızın hepsinin payı vardı ancak en önemlisi İslam'ın bir "ilim dini" olmasıdır.

"Alim ol yahut alimlerin talebesi, yahut dinleyicisi veyahut dostu ol; fakat beşinci bir vaziyette bulunmamaya dikkat et! Çünkü mahvolursun!" Bu hadis işte bu ahenk ortamının kavranması açısından çok mühim bir yer tutar.

Abbasiler (750-1258) dönemi ile Müslümanlar Arap olmayan unsurlarla savaşmaktan ziyade onlarla iç içe yaşamaya başlamışlardır. Ancak bu Abbasilerin hiçbir zaman fetih siyaseti izlemediği anlamına gelmez. Emevilerin fetih siyaseti ve Arap politikası ile karşılaştırıldığında bu devir bir sükut devri olarak kabul edilir.

İslam'ın ilk zamanlarında okulların bulunmaması dolayısıyla İslam öğrenimi daha çok şahsi gayretler yoluyla öğrenilmekteydi. Camiler ve saraylar eğitim merkezi vazifesi görmüşlerdir. Fıkıh ve kelam sistemlerinin Hadis öğrenimi sayesinde gelişmesiyle bazı ünlü şahsiyetler belirmiş ve İslam dünyasının her köşesinden bu öğretmenlere doğru yönelme başlamıştır. Fazlur Rahman bu hususu şöyle izah ediyor: "Orta Çağın daha sonraki devirlerinde, ünlü bilginlerin çoğunluğunun medreseler yerine, özel derslerini dinledikleri tek tek öğretmenlerin yetiştirdikleri kimseler olduklarını söylemekle doğrudan uzaklaşmış olmayız."³⁰ Gördüğümüz gibi Orta Çağ ve sonraki devam eden süreç boyunca şahsi öğretmenlerin eğitim alanında oynadığı faal rol devam etmiştir. Daha öncede sözünü ettiğimiz gibi Narsay Urfa Akademisi'nden Nusaybin'e geldiğinde ardından birçok Süryani de Nusaybin'e ders almak için gelmişti. Bu da Orta Çağ da ki şahsi öğretmenlerin önemini ortaya koymaktadır.

Abbasiler döneminde Beytül-Hikme'nin kurulması ve tercüme faaliyetlerinin sistemli bir hale gelmesine geçmeden önce Süryanilerin buradaki aracı rollerine değinmek de fayda vardır. Bu konuda İbni Haldun'un Mukaddimesi'nde de açıklayıcı bilgiler mevcuttur. İbni Haldun Mukaddimesi'nde Süryanilerin ilim ve fen alanında çok ilerlemiş olduklarından ve Mezopotamya da onların elli kadar ilim yurtlarının bulunduğu bahsetmektedir. Urfa, Nusaybin ve Gundi-Şapur Üniversiteleri gibi en tanınmış üniversitelerinde ilim ve fenler Süryan ve Yunan dilleriyle okutulmaktaydı. "İlmi ve fenni eserleri tercüme ve tercüme edilenlerini tashih edenlerin çoğunun Süryanilerden olmasının sebebi işte budur."³¹ Görüldüğü gibi Süryaniler Sasani, Bizans ve İslam imparatorlukları arasında yaşamışlar ve bu şekilde kültür taşıyıcısı vazifesini ifa etmişlerdir. Süryaniler bu vazifeyi ilk önce değindiğimiz akademiler vasıtasıyla sonrada bu görevi en iyi şekilde Beytül- Hikme'de yerine getirmişlerdir.³²

³⁰ Fazlur Rahman, **İslam**, Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara 2008, s. 259-260.

³¹ İbni Haldun, **Mukaddime II**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1991, s. 649.

³² Süryaniler tarih sahnesine Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd gibi üstün şahıslar çıkaramamalarına rağmen Grek ilminin Araplarca bilinmesini sağlamışlar ve bu yolla Batı'ya aktarılmasının da yolunu

Süryanilerden başka Harran Sabiileri de Beytü'l Hikme de etkin rol oynamışlardır. Sabiiler'in astronomi, matematik ve astroloji ilimlerdeki üstünlükleri onları bu akademiye çekmiştir. Sabit b. Kura, Sabiiler'in içinden çıkan en önemli isimdir.³³

Gördüğümüz gibi Abbasiler'in tercüme devrinde Arap asıllı olmayanların faaliyetleri göze çarpmaktadır. Halifeler bunlara kimi zaman ters davranışlar da genel bir hoşgörü ortamında bu faaliyetler yürütülmüştür diyebiliriz.

Will Durant'da gerek Emeviler'in gerekse Abbasiler'in bu coğrafyaya geldiklerinde okulların çalışmalarına müdahale etmediklerini belirtmiştir. Bu yolla ilmi klasikler muhafaza edilmiştir. Ayrıca, halifeler İstanbul ve Yunan şehirlerine haberciler-ulaklar göndererek matematik ve fenni eserlerin getirilmesi için çaba göstermişlerdir.³⁴ Halifeler sadece tercüme faaliyetlerine destek çıkmakla kalmamışlar aynı zaman da bazı heyetler yoluyla ülke dışında ilmi eserler getirilmesi için de gayret sarf etmişlerdir.

6. Abbasiler Döneminde Halife Mansur İle Başlayan Tercüme Hareketleri

Emeviler döneminde bazı şahsi gayretler ile başlayan tercüme hareketleri Abbasiler döneminde³⁵ Mansur zamanında hız kazanmıştır. Beytü'l Hikme'nin Mansur, Harun Reşid ya da Memun döneminde mi kurulduğu konusunda bir fikir birliği yoktur. İlk önce bir tercüme bürosu ve kütüphane olarak faaliyete başlayan Beytü'l Hikme zamanla bir kültür merkezi halini almıştı.³⁶

Beytü'l Hikme sistemli bir işleyişe kavuşmadan evvel bir kütüphane olarak adlandırıldığı için ona bazı kaynaklar "Hizanetü'l Hikme" adını vermişlerdir.³⁷ Halifeler çeşitli vesileler ile getirttikleri kitaplar için kendi adlarıyla "Hizanetu Harun Reşid", "Hizanetu Memun" gibi yerler teşkil etmişlerdir. Beytü'l Hikme tabiri de bütün ilmi çalışmaların yapıldığı merkezlere verilen addır. Halife Mansur ve Harun Reşid zamanların da Bağdat da saray bünyesinde yapılan bu faaliyetlerin Memun ile birlikte Caferiye sarayında ayrı bir birimde devam ettirildiği kuvvetle muhtemeldir.³⁸ Memun ile birlikte tercüme faaliyetlerinin altın çağını yaşadığı düşünüldüğünde bu dönemde ayrı bir binanın bu çalışmalar için tahsis edildiği akla yatkın gelmektedir.

Halife Mansur ile başlayan bu devirde ki çalışmalar da daha önce de değindiğimiz gibi Arap asıllı olmayanların artık ön plana çıktıklarına şahit olmaktayız. "Dini hoşgörü

açmışlardır. Grek babalarının eserleri de Süryaniler sahip çıkmışlardır. Bar-Hebraeus (Abu'l Faraç) Süryani literatürünün en önemli isimlerindendir. Geniş bilgi için bkz. William Wright, **A Short History of Syriac Literature**, Cambridge Üniv. Press, London 1894.

³³ B. Carra D. Vaux, "Sabiiler", **İA X**, s. 9-10.

³⁴ Will Durant, **İslam Medeniyeti**, Çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser 29, s. 95.

³⁵ Özellikle Tercüme devri olarak kabul edilen 750-850 yılları arasında ki dönemde Tercüme hareketlerine katkılarda bulunan Abbasi halifeleri kronolojik olarak şöyledir: Mansur (754-775), Harun Reşid (786-809), Memun (813-833), Mutasım (833-842), Mütevekkil (847-861).

³⁶ Mahmut Kaya, "Beytülhikme", **TDV İA VI**, s. 89; Özellikle Beytü'l Hikme'de çalışmalarda bulunan ve bu vesile ile bizlere birçok kişinin biyografisini aktaran İbn Nedim'in Fihrist adlı eseri, İslam medeniyeti açısından çok mühim bir yer teşkil eder.

³⁷ İbn Nedim, **el-Fihrist**, Daru'l-Mesire, Beyrut 1988, s. 8.; Şevki Dayf, **Tarihu Edebi'l Arab Asru'l-Abbasiyyi'l-Evvel**, Kahire 1966, s. 112.

³⁸ Mustafa Demirci, **Beytü'l Hikme**, İstanbul 1996, s. 52-53; Gerhard Endress, "The Language of Demonstration: Translating Science and the Formation of Terminology in Arabic Philosophy and Science", **Early Science and Medicine**, Vol. 7, No. 3, 2002, s. 234.

öylesine güzel olmuş ve ilmi koruma öylesine mükemmel yapılmış ki Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler, Budistler ve diğerleri, sadece özel dini edebiyatları alanında değil, bütün öteki ilimler de dahi Müslüman bilimini zenginleştirmek için işbirliği etmişlerdir.”³⁹ Halife Mansur ile başlayan bu devirde İranlı Bermeki vezir ailesi, İbnü'l Mukaffa, Gundi-Şapur'dan gelen hekimler Muhammed Hamidullah'ın ifade ettiği hoşgörü ortamını en iyi şekilde ortaya koymuşlar ve Müslüman ilmine katkıda bulunmuşlardır.

Abbasi halifelerinin bu ilmi çalışmaları devlet desteği ile teşvik etmelerin de İran'ın nüfuzunu kırma çabası da göze çarpmaktadır. Bu dönem de ortaya çıkan Şu'ubiyye hareketi ile muhtelif kavimler medeni üstünlüklerini sergilemeye başlamışlardı. Schöffler, Gundi-Şapur Akademisi adlı eserinde bu hususa dikkat çekmiştir.⁴⁰ Böylece İran'ın sızması önlenmek istenmiştir. Bermekiler'in İran kültürü ile ilgili kitapları tercüme ettirme çabaları Schöffler'i haklı çıkarmaktadır.⁴¹ W. Barthold'da Şu'ubiyye hareketinin Araplar da, Hristiyanlar da, Yahudiler de, İraniler de hatta Harran'da da görüldüğünü ileri sürmektedir. Barthold'a göre bu “muhtelif kavimlerin milli yahut dini medeniyetlerinin yüksekliğini idrak” hareketidir.⁴²

6.1. Buhtişu Ailesi

Nesturi bir Hristiyan ailesi olan Buhtişu'lar Gundi-Şapur'da ünlenmişlerdi. Gundi-Şapur tıp okulunda yetişen bu hekimler ailesi Abbasiler sarayına 250 yıl hizmet vermişlerdir. Buhtişu'lar ifa ettikleri tabiplik hizmetlerinin yanında tercüme çalışmaları yaptıkları gibi aynı zaman da telif eserlerde meydana getirmişlerdir. I. Buhtişu, I. Cibrail, Curcis, II. Buhtişu, II. Cibrail, III. Buhtişu, I. Ubeydullah, Yuhanna, IV. Buhtişu, III. Cibrail, II. Ubeydullah Buhtişu ailesinden yetişen hekimlerdir.⁴³

Gundi-Şapur'daki Bimaristan (Hastane)'ın başhekimi olan Curcis b. Cibrail, Halife Mansur'un geçirdiği mide rahatsızlığı dolayısıyla Bağdat'a çağrılmış ve kısa zamanda Halife Mansur'a kendisini sevdirmişti. Böylece bu saraydaki tabip memurluğu görevi babadan oğula geçerek Cibrail b. Ubeydullah (öl. 1006) ve Buhtişu b. Yuhanna (öl. 941)'ya kadar devam etmiştir.⁴⁴ Curcis b. Cibrail, saraydaki memurluğu esnasında Süryanice Künaş adıyla bir tıp kitabı da meydana getirmiş ve bu eser daha sonra Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.⁴⁵ Abu'l Farac⁴⁶ kendi ismiyle bilinen tarihinde Curcis b. Cibrail ve Halife Mansur arasında geçen ilginç diyaloga temas etmiş ve buradan Hristiyanlar için bir pay çıkarmıştır. Bu şekilde Gundi-Şapur tıp okulu ile kurulan ilişki Halife Mansur'un halefleri zamanında da devam etmiştir.

³⁹ Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, Çev. Cemal Aydın, Tarihsiz, s. 285.

⁴⁰ H. H. Schöffler, **age**, s. 118.

⁴¹ Bu yabancı bilimlerin öneminin farkına ilk önce varanlar şüphesiz Farsça konuşan topluluğun üyeleri idi. Onlar yeni kurulan yönetimle bu şekilde yarışacaklarını düşünmüşlerdi. George Saliba, **Islamic Science and the Making of the European Renaissance**, The MIT Press, 2007, s. 74.

⁴² W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Ankara 1973, s. 15; F. Rofail Farag, “Why Europe Responded to the Muslims' Medical Achievements in the Middle Ages”, **Arabica**, T. 25, Fasc. 3 (1978), s. 294.

⁴³ Hasan Doğruyol, “Buhtişu”, **TDV İA VI**, s. 378.

⁴⁴ H. H. Schöffler, **age**, s. 120.

⁴⁵ H. Doğruyol, **agm**, s. 378.

⁴⁶ Abu'l Farac (Bar Hebraeus), **Abu'l Farac Tarihi I**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, s. 202. Abu'l Farac'ın eserine baktığımızda, onun bir hristiyan papaz olarak olayları değerlendirdiğini göz önünde bulunduramaz gerekiyor. Abu'l Farac, Curcis b. Cibrail'in Halife Mansur tarafından kendisine gönderilen zevcelere itibar etmediğinden bahsediyor. Yine eserin birçok yerinde Bar Hebraeus buna benzer hadiselerle yer vermiştir.

6.2. İbnü'l Mukaffa

Halife Mansur zamanında tercüme faaliyetini yürüten en önemli kişi İran asıllı mütercim İbnü'l Mukaffa'dır. İbnü'l Mukaffa aynı zaman da telif eserlerde meydana getirmiştir. Basra Valisi Süleyman b. Ali'nin katipliğini yapmakta iken Mansur ile tanışmıştır. İbnü'l Mukaffa İslam değerleri ile akli birleştirmeye çalışmıştır. Fakat kendisi etrafındakilerce zındık olarak görülmüş ve katledilmiştir. İbnü'l Mukaffa'nın Fars, Hint, Arap, Yunan kültürlerini kaynaştırma çabası ve bunları İslam toplum düzenine adapte etme girişimleri bazı kişilerce kabul edilmemiştir.⁴⁷

İbnü'l Mukaffa ayrıca Mansur'a sunduğu Risalesi'nde hukuk ilmi ve adaletin dağıtılmasındaki farklı yerlerdeki farklı ekollerden şikayet etmiştir. Bunun için İbnü'l Mukaffa, kadıların doğrudan doğruya halifeye bağlı olarak, tek bir doktrin ile hareket etmelerini halifeye teklif etmiştir.⁴⁸ Görüldüğü üzere İbnü'l Mukaffa'nın İslam hukukunu devletin yegane hukuku yapma girişimleri dahi onun zındıklıkla itham edilmesine engel olmamıştır.

İbnü'l Mukaffa'nın yaptığı tercümelere bazıları şunlardır: Aristo'nun Organon adlı mantık külliyyatının ilk üç kitabı (Kitabü'l Malukat, Kitabü'l İbare, Kitabü'l Kıyas), Porphyrius'un Eisagoge'si (İsagüci) ve Kelile ve Dimne'nin Farsça'dan Arapçaya tercümesidir. İbnü'l Mukaffa'nın Kelile ve Dimne'yi Arapçaya çevirmesiyle Arap edebiyatına fabl türü hikaye tarzı girdiği gibi, Farabi, İbni Sina gibi düşünürlerde siyaset, dostluk ve valilerle ilgili görüşlerinde bu çevirinin önemli ölçüde etkisinde kalmışlardır. Ayrıca, İbnü'l Mukaffa birçok telif eser de meydana getirmiştir. El-Edebü's-şagir de din-akıl ilişkisi üzerinde, Yetimü's-sultan adlı eserinde ahlaki öğütlerde bulunmuştur.⁴⁹

Halife Mansur döneminde yine Yahya b. Batrik ve oğlu Yunancadan Hipokrat'ın, Calinos'un eserlerini ve Batlamyus'un Mecisti'sini tercüme etmişlerdir. Hind'den gelen alimlerin yanlarında getirdikleri astronomi kitapları için de Sind-Hind en önemlisidir. Ayrıca, Öklid'in Elemento Geometricae'si de Usulü'l-hendese adıyla tercüme edilmiştir.⁵⁰

Halife Mansur döneminde yapılan bu çalışmalar özellikle Harun Reşid ve Memun dönemlerinde daha sistemli bir şekilde devam etmiştir. Haydar Bammat Halife Mansur döneminde yapılan çalışmaları şöyle özetliyor: "Halife Mansur'un hükümdarlığı sırasında imparatorluğun her yanında Kur'an ve tefsir ile birlikte Aristo'nun, Galien'in Hipokrat'ın, Arşimet'in, Öklit'in, Ptoleme'nin, ve Apollonius'un eserleri okunuyordu. İşte böylece Greko-Romen bilgisi ve felsefesi yok olmaktan kurtuldu."⁵¹ Halife Mansur'un geleneksel ilimlerin yanı sıra akli ve tecrübi ilimlere duyduğu ilgi vesilesiyle bu çalışmalar yapılabilmıştır. Hintli, İranlı, Süryani, Nasturi ve birçok milliyete mensup alimler Halife Mansur'un yüksek hoşgörüsünden faydalanmışlardır.⁵²

⁴⁷ İsmail Durmuş, "İbnü'l Mukaffa", **TDV İA XXI**, s. 130-131.

⁴⁸ Joseph Schacht, **İslam Hukukuna Giriş**, Çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara 1977, s. 65.

⁴⁹ İ. Durmuş, **agm**, s. 132-133.

⁵⁰ M. Demirci, **age**, s. 45.

⁵¹ H. Bammat, **age**, s. 142-143.

⁵² İbn Ebi Useybia, **Uyunu'l-Enba Fi Tabakati'l Etibba**, Beyrut Tarihsiz, s. 183.

7. Harun Reşid Devri Tercüme Faaliyetleri

Halife Mansur'un ölümünden sonra Mehdi zamanında zenadika hareketi dolayısıyla fazla bir ilmi çalışma görülmemiştir. Ancak Urfalı heyetşinas Teophilos (Teofil) halifenin sarayında İlyada ve Odese'yi Süryaniceye çevirmiştir.⁵³

Abbasi halifelerinin en meşhuru Harun Reşid'dir. Halife Mansur ile beraber kurulmuş olan vezirlik müessesesinden sonra Harun Reşid'de Yahya b. Halid al-Barmaki'yi vezir tayin etmişti. Barmaki 17 yıl iki oğlu al-Fazl ve Cafer ile beraber imparatorluğun fi'len hükümdarı gibi hareket etmiştir. Harun Reşid ilme ve sanata büyük önem vermiş ve bu vesileyle her kesimden alim onun sarayında yer bulmuştur.⁵⁴

Harun Reşid tercüme heyetinin başına Yuhanna b. Masaveyh'i getirmişti. Bu dönem de Haccac b. Yusuf b. Mattar, Öklid'in Usul el-Hendese'sini tekrardan tercüme etmiştir. Bu dönem de Pehlevi dilinden Ömer b. el- Ferruhan et-Taberi ile Sehl b. Harun, Yunancadan Yahya b. el-Bitrik tercüme yapılmıştır. Üzerinde fikir birliğine varılamayan konulardan biride Hind tıbbı, matematiği ve özellikle de Hind rakamlarının⁵⁵ Abbasiler'in ilk döneminde gelip gelmediğidir. Eğer Abbasiler döneminde gelmiş olsaydı bunlardan bir yenilik olarak bahsedileceğinden dolayı Müslümanların Hind rakamlarını Sasaniler'den almış olmaları daha muhtemeldir.⁵⁶

Harun Reşid'in Anadolu'ya yaptığı seferlerin sonucunda da özellikle Ankara (Ankyra), ve Ammuriye (Emirdağ yakınlarında eski bir şehir)'den birçok yazma kitaplar Bağdat'a getirilmiştir.⁵⁷ Böylece artan kitap sayılarından dolayı bu yolda çalışmalar için ayrılan mekanın genişlemesi de muhtemel görünmektedir. Daha önce bahsettiğimiz Bermeki vezir ailesinden olan Harun Reşid döneminin ünlü veziri Yahya b. Bermek'in de Hintçe, Farsça, Yunanca kitapların getirilmesine büyük çaba harcadığı görülmektedir. Halid b. Bermek'in Hind'den doktorları getirterek buraya yerleştirmesiyle (Menke, Baziyer, Sinbad, Korkbulkul) Hint tıbbı bu coğrafyada yer bulmuştur.⁵⁸

Gördüğümüz gibi Halife Mansur ile başlayan çalışmalar Harun Reşid döneminde daha sistemli bir halde devam etmiştir. Bu dönemde özellikle Bermekilerin ilmi korumaları ve sahip çıkmaları neticesinde çalışmalar bir kat daha hızlanmıştır. Özellikle Memun devrinde bu kurumun maddi olarak da desteklenmesiyle birlikte Beytü'l Hikme tarihinde oynadığı "bilgelik evi" rolünü tam anlamıyla yerine getirmiş olacaktır.

Ayrıca, Harun Reşid döneminde yine Gundi-Şapur'dan II. Buhtişu Yahya b. Halid vasıtasıyla getirilmiştir. Künnüşü'l Muhtasar ve oğlu Cibrail için yazdığı Kitabü't Tezkire adlı eserleri bulunmaktadır. Ebu Bekir er-Razi el-Havi adlı eserinde ondan bahsetmiştir.⁵⁹ Buhtişu ailesi halifelerden gördüğü yakınlığı sürdürmüş görünmektedir.

Memun döneminde yapılan çalışmalara geçmeden evvel onun etkilendiği öne sürülen "mutezile" akımına değinmek gerekir.

⁵³ M. Demirci, *age*, s. 46.

⁵⁴ K. V. Zettersteen, "Harünürreşid", *İA V*, s. 304.

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, İstanbul Tarihsiz, s. 55 vd.

⁵⁶ R. Şeşen, *agm*, s. 461.

⁵⁷ İbn Ebi Useybia, *age*, s. 246.; Muhammed Hudari, *Tarihu Ümemi'l İslamiyye Devletü'l Abbasiyye*, C. III, Kahire 1970, s. 219.

⁵⁸ M. Demirci, *age*, s. 48.

⁵⁹ Mahmut Kaya, "Buhtişu", *TDV İA VI*, s. 378.

7.1. Mutezile

Görüşlerini yalnızca akla dayandıran bu “hür fikirli” grup yaptığı tefsirler ile hasımlarının delillerini çürütme yoluna gitmişlerdir. Ebu Bekr el-Es’am (öl. 854) ve İbn Cerv el-Esedi (öl. 997)’nin eserleri, Mutezile’nin en önemli tefsirlerinden sayılmaktadır. Kur’an ayetlerini akli ilkeler doğrultusunda açıklamada ısrar etmişlerdir.⁶⁰

Fakat bir zaman sonra bu grup akılla vahyi eşit tutmaya varacak kadar ileri gitmişlerdir. Aynı zamanda akli hadise üstün tutmuşlardır. Irak’daki fikri çeşitlilik ve bu atmosferin sağladığı hoşgörü ile Memun da bu akımdan etkilenmiştir.⁶¹ Daha önceki halifeler, rejime karşı bir tehdit olarak ortaya çıkmadığı sürece özgür düşüncüyü teşvik ediyorlardı, ancak Memun döneminde Mutezile rasyonalizmi devlet dini haline gelmiştir.⁶² Bu akımda Yunan mantığı ve felsefesinin ağır bastığı ortadadır. Bu şekliyle özellikle Memun devrinde Beytü’l Hikme’ye de sirayet etmiştir.

8. Halife Memun Devri Ve Sonraki Dönemin Önemli Sımaları

Bu dönemde yapılan çalışmalara geçmeden evvel Sigrid Hunke’nin şu izahı Memun döneminin fikri atmosferini göstermesi bakımından önemlidir:

“Bugünkü günde mağluptan, maden kuyuları, harp bakımından önemli sınai tesisler, mahvedici yeni silahların imal planlarıyla birlikte mucitleri istenirken, İslam dünyasında El-Memun, Bizans kralı III. Michael’ e karşı kazandığı zaferden sonra, tazminat olarak antik filozofların henüz Arapçaya çevrilmemiş eserlerini, gerçek bir barış tesisine yarayan fikrin silahlarını ister.”⁶³ Bu açıdan bakıldığında, Halife Memun’un ilmi ve kültürel hareketlere oldukça fazla önem verdiği görülmektedir.⁶⁴ Ne kadar zıttır ki şimdi bir yerleşim yeri işgal edildiğinde ilk önce oranın kültürel zenginlikleri bertaraf edilmektedir. Medeniyete vurulan bu darbeden sonra o toprakların maddi olanaklarını ele geçirmek daha kolay olmaktadır.

Abbasiler dönemindeki kitapçı dükkanları da birer eğitim merkezi gibi faaliyet göstermişlerdir. Ticari olarak gelirin düşünülmesinin yanında buralarda bir kültür merkezi vazifesi görmüşlerdir. İbnü’n Nedim (öl. 955), Ali b. İsa (öl.95) ve Yakut (öl. 1229) bunlardan sadece bir kaçıdır.⁶⁵

Memun ve sonraki dönemde önemli çalışmalar yapan bu bilgelik evinin olgunluk dönemine damgasını vuran kişiler; Huneyn b. İshak, Şakiroğulları, Sabit b. Kurra, Kindi, Harezmi ve diğerleridir.

Huneyn b. İshak (809-873) Hira beldesinde doğan, Hristiyan Arap İbad kabilesinden bir eczacının oğludur. Gençliğinde Bağdat’a gitmiş ve Yahya b. Masaveyh’in talebesi

⁶⁰ Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi III** (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal), İstanbul 1992, s. 154; De Lacy O’leary, **Arabic Thought and it’s Place in History**, New York 1922, s. 123 vd. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, **Mu’tezile’nin Altın Çağı-Me’mun Dönemi**, Ankara Okulu Yay, Ankara 2002.

⁶¹ F. Rahman, **age**, s. 145.

⁶² Reynold A. Nicholson, **A Literary History of the Arabs**, Charles Scribner's Sons, New York 1907, s. 284.

⁶³ S. Hunke, **age**, s. 266-267.

⁶⁴ İbn Nedim, **age**, s. 174.

⁶⁵ Ziya Kazıcı, **İslam Kültür Ve Medeniyeti**, İstanbul 1996, s. 18-19.

olmuştur.⁶⁶ Huneyn b. İshak'ın hocasıyla arasında geçen diyalog onun kendisini geliştirmesini sağlamıştır. Abu'l Farac aralarında geçen diyalog hakkında şu bilgiyi veriyor: “Bir gün Huneyn, John (Yahya b. Masaveyh)'un bir sualine cevap verirken John hiddetlendi, onu kovdu ve “Seninle tıp arasında ne alaka var? Senin gibi bir adama yakışan, sokak başında oturup bakla satmaktır” dedi” Huneyn, bundan sonra Roma diyarına geçerek Yunan dilini en iyi şekilde öğrenmiştir.⁶⁷

Huneyn b.İshak aynı zamanda Süryanice, Yunanca, Farsça ve Arapçayı da tercüme yapabilecek kadar iyi öğrenmişti. Birçok kitap üzerinde şerhler yazan Huneyn Hipokrat, Dioskorides, Platon, Aristo gibi ünlü yazarların eserlerini tercüme etmiştir. Beytü'l Hikme vasıtası ile Şakiroğulları ile tanışmış ve onlarla beraber çalışmıştır. Huneyn b. İshak sadece tercüme yapmamış aynı zaman da birçokta kitap yazmıştır. Felsefe, tıp, baytarlık, tarih vd... birçok konuda eserleri bulunan Huneyn'in yanındaki genç araştırmacılar da onun izinde yürümüştür. Ancak Huneyn b. İshak asıl ününü Mütevekkil döneminde kazanmıştır.⁶⁸

Astronom Musa İbn Şakir'in üç oğlu (Muhammed, Ahmed, Hasan) da bu dönemde kendi kütüphanelerini kurmuşlar, tercüme ve ilmi araştırmalara büyük meblağlar sarf etmişlerdir. Halife Memun, Musa b. Şakir ile Merv'de kaldığı yıllarda tanışmıştır. Şakiroğulları özellikle matematik, heyet, hendese ve musiki ilimleri ile meşgul olmuşlardır.⁶⁹

Sabit b. Kurra da (826-901) Beytü'l Hikme de yetişen ve Halife Mutemid döneminde yaşamış olan Sabiiler'in en önemli simalarındandır. Harran da Sabii bir ailede doğmuş ve orada cemaatten kovulduktan sonra Şakiroğullarından Muhammed'e tesadüf ederek Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta riyaziye, heyet, felsefe, tıp ile meşgul olmuş ve birçok tercüme yapmıştır.⁷⁰

Halife Memun ile başlayan dönem de Beytü'l Hikme deki çalışmalara katılanlardan biride Kindi (801- 867)'dir. Mutasım ve Mütevekkil zamanlarında da yaşamış, ancak Mütevekkil zamanında felsefecilerin kelami tartışmalar yaptıklarından dolayı saraydan uzaklaştırılmalarından o da nasibini almıştır. Kindi, Beytü'l Hikme de, Süryanice ve Yunancadan yapılan tercümelemlerin Arapçaya aktarılması esnasındaki felsefi kavramları gramer kuralları bakımından tedkik etme işlerine bakmıştır. Felsefe, mantık, astronomi, tıp vs.. birçok konuda eseri vardır. İslam felsefesinin temellerini atması dolayısıyla Kindi ilk İslam filozofu olarak sayılır.⁷¹

⁶⁶ J. Ruska, “Hunayn b. İshak”, **İA V**, s. 590.

⁶⁷ Abu'l Farac, **age**, s. 239.

⁶⁸ M. Demirci, **age**, s. 118-119; Franz Rosenthal, “İshâq b. Hunayn's Ta'rîh al-aṭibbâ”, **Oriens**, Vol. 7, No. 1 (1954), s. 55 vd.

⁶⁹ M.-G. Balty-Guesdon, “Le Bayt al-ḥikma de Baghdad”, **Arabica**, T. 39, Fasc. 2 (1992), s. 145-146; S. Hunke, **age**, s. 91 vd.

⁷⁰ J. Ruska, “Sabit b. Kura”, **İA X**, s. 14; Abu'l Farac, **age**, s. 244-245; Harran ve Sabiiler hakkında bkz. David Pingree, “The Šābians of Ḥarrān and the Classical Tradition”, **International Journal of the Classical Tradition**, Vol. 9, No. 1 (2002); D. S. Rice, “Medieval Ḥarrān: Studies on Its Topography and Monuments”, **Anatolian Studies**, Vol. 2 (1952); A. I. Sabra, “Thābit Ibn Qurra on Euclid's Parallels Postulate”, **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, Vol. 31 (1968); J. B. Segal, “Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa”, **Anatolian Studies**, Vol. 3, 1953, s. 107-113; Şinasi Gündüz, **Sabiiler Son Gnostikler**, Ankara 1995; Mustafa Demirci, “Helen Bilim ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde/Tercümesinde Harranlı Sabilerin Rolü”, **I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu**, Şanlıurfa-2006.

⁷¹ M. Demirci, **age**, s. 122-123, Kafesoğlu ise Grek ilmini ve felsefesini anlayan ilk İslam filozofu olarak Farabi'yi gösterir. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Türk İslam Sentezi**, Ötüken Yay, İstanbul 2008, s. 157.

Harezmi de 9. asrın riyaziyat, astronomi alimlerinden belki de en önemlisidir. Mühim eserlerini Halife Memun zamanında yazmıştır. Harizmi'nin riyaziyedeki şöhreti 16. asra kadar sirayet etmiştir. 16. asırda Avrupa da meşhur riyaziyeci Gerelamo Cardano Harizmi'yi dünyanın en büyük 12 mütefekkeri arasında saymaktaydı. Harizmi'nin eserleri ile Orta Çağ'ın Hristiyan alimleri riyaziyat ilimlerini Müslümanlardan öğrenmişlerdir. Harizmi en eski astronomi tablolarını (Zic) derleyen bilginidir. Kitab-ul- Cebri ve-l Mukabele adlı eserini bir coğrafya ansiklopedisi) Halife Memun için hazırlamıştır. Cebir ilminin bugünkü şeklini almasında onun payı büyüktür.⁷²

Beytü'l Hikme'de bu kadar çok ilmi çalışmalar yapılırken bu kurumun işleminde mütercimler kadar diğer ilmi ve hizmet personelinin de katkıları olmuştur. Bunlardan Sahibu Beytü'l Hikme hepsinin başında bulunmaktaydı. Hazine ise görevli oldukları bölümlere bakmakla yükümlü olup, müstensihler de çoğaltma işleriyle meşgul idiler. Hizmet personelinde de mücellidler ciltleme işleriyle uğraşırken, münaviller ve hizmetçilerde çalışmalara yardımcı olarak katılmaktaydılar.⁷³

Memun ile beraber en olgun devrini yaşayan Beytü'l Hikme bu dönemden sonra yavaş yavaş hızını kaybetmiş görünmektedir. Aslında hızını kaybetmekten ziyade artık tercüme devri sona yaklaşmaktadır demek daha uygun bir ifadedir. Halife Memun'dan sonra gelen halifeler Mutasım (833-842), Vasık (842-846), Mütevekkil (847-861) vd... bu kültür merkezinin çalışması için gayretler sarf etmişlerse de Abbasiler'in bu ilk dönemi kadar canlı bir uğraşı görülmemektedir. Samarra (836-892) devri ile Bağdat'ın öneminin geri plana itilmesi de buna bir etkidir. Moğol Hükümdarı Hülagü'nün Bağdat'ı işgali (1258) ile bu kurumda son bulmuş fakat en canlı dönemi olan 750-850 yılları arası dönemde İslam medeniyetinin temellerinin atılması için yeterli mirası bırakmıştır. En önemli miras olarak antik eserlerin tercüme edilmesi kabul edilse de Arapçanın ilim dili olması da göz ardı edilmemelidir. Antik eserlerin Arapçaya tercümesinden sonra Müslümanlar kendi ilim adamlarını yetiştirmişlerdir. Kısacası tercüme devrinin bitmesiyle birlikte artık telif devri başlamıştır. Telif devri hem bir sentez hem de Müslümanların kendi orijinal eserlerini verdikleri bir dönem olmuştur. Bağdat'tan parlayan ışık İspanya ve Sicilya'ya da sıçramış ve Orta Çağ Avrupa düşüncesini uzun yıllar etkilemiştir. Dolayısıyla İskender'in fetihleri ile Orta Doğu, Grek kültürü ile tanışmış, İslam kültürü ise Avrupa'ya yine benzer şekilde İslam fetihleri ile taşınmıştır.⁷⁴ Hatta Yunanca-Arapça çeviri hareketinin Perikles Atinası, İtalyan Rönesans'ı veya 16. ve 17. yüzyılın bilimsel devrimiyle aynı kategoride değerlendirilmesi gerektiği de ifade edilmiştir.⁷⁵ “Şarkta ki kavimlerin en müterakkisi olan Süryaniler bile Farabi, İbn-i Sina, Biruni ve İbn-Rüşd ile mukayese edilebilecek bir tek alim yetiştiremediler”⁷⁶ W. Barthold'un da dediği gibi Müslümanlar bundan sonra kendi alimlerini yetiştirmişler ve bu yolla batı uyanışının da öncüsü olmuşlardır.

⁷² İsmail Hami Danişmend, **Garp Menba'larına Göre İslam Medeniyeti**, İstanbul 1974, s. 42-43. Bu hususta tafsilat için bkz. Abdülhak Adnan Adıvar, “Harizmi”, **İA V**, İstanbul 1950, s. 258-262.

⁷³ M. Demirci, **age**, s. 78 vd.

⁷⁴ W. Montgomery Watt, “Cultural Identity in Islam and Christianity”, **The Journal of Ottoman Studies**, VII-VIII, İstanbul-1988, s. 81.

⁷⁵ Dimitri Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu**, Çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 20.

⁷⁶ W. Barthold, **age**, s. 16.

Sonuç

Hristiyanlık, Roma imparatorluğunun resmi dini olmasına kadar geçen sürede büyük bir yıkım yaşamıştır. Gerek Hristiyanlığın kendi çıkmazları gerekse farklı kültür unsurlarının farklı yorumlamaları ve siyasi güçlerin baskıları ile ayrılıklar da başlamıştır. Bundan en çok etkilenen doğu halkları olmuş ve farklı güç odaklarının baskılarına maruz kalmışlardır. Ancak bu coğrafya ilme verdiği değer ile yükselmiş, antik bilim ve düşünce mirasının korunması ve aktarılmasıyla önemli bir görevi yerine getirmiştir. Kurulan akademilerde tanrıbilim tartışmaları etkili olsa da bu, bilime engel olacak bir vaziyete yol açmamıştır.

Müslümanların sınırlarının Arabistan'ın dışına doğru genişlemesiyle askeri karşılaşmaların yanında kültürel karşılaşmalar da olmuş ve karşılıklı etkileşimler meydana gelmiştir. Yukarıda sözü edilen Mezopotamya ve Suriye'nin, hakim olan siyasi güçler (Roma ve İran) arasında sürekli el değiştirmesi ve bu halin coğrafyanın insanlarını olumsuz yönde etkilemesi, Müslümanların burada hakimiyet tesis etmelerini kolaylaştırmıştır.

Gerek İran'ın ilk zamanlarda Hristiyanlara karşı zulümleri gerekse Romanın uyguladığı baskılar Müslümanların bölgeye hakim olmasıyla son bulmuştur. Emeviler'in fetih politikasının terk edilmesi yerini sükuta bırakmıştır. Abbasilerle birlikte Müslümanların ilme olan ilgi ve merakları dolayısıyla ilmi eserlerin Arapçaya çevirisi başlamıştır. Tercüme faaliyeti Beytü'l Hikme ile sistemli bir şekilde sürdürülmüştür.

Şii Fatımiler'in 1004 yılında Kahire'de kurdukları Darülhikme'de her ne kadar ilmi çalışmalar yapılırsa da amaç İsmailiği yaymak olmuştur. Ağlebiler (800-909)'in Kayrevan'da kurdukları Beytü'l Hikme'de çok kısa ömürlü olmuştur. Selçuklular'ın bölgeye hakim olması ile yine belli bir akideyi kuvvetlendirmek amacıyla Nizamiye Medreseleri (1067) kurulmuştur. Beytü'l Hikme yerine getirmiş olduğu görev itibari ile ve kozmopolit yapısıyla bunların hepsinden ayrı bir yer tutar. Erken Hristiyanlık döneminde, ulusal kaygılardan ve tanrı bilim tartışmalarından muzaffer çıkmak için akademiler çeşitli ilimlere yönelmişlerdir. Bölgede İslam hakimiyetinin kurulması ve fethedenlerin bu toprakların eski sahiplerine karşı her konuda gösterdikleri müsamaha ile ilim bu coğrafyada en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, yukarıda birçok örneklemeler yapılırken üzerinde durulmuş olan coğrafya, tarihi süreç içerisinde, hakimleri değişmesine rağmen önemini hiçbir zaman yitirmemiştir.

KAYNAKÇA

ABU'L FARAC, Gregory, (Bar Hebraeus), **Abu'l Farac Tarihi I**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, T.T.K. Basımevi, Ankara 1945.

ADIVAR, A. Adnan, **Tarih Boyunca İlim Ve Din (Bilim Ve Din)**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

APRİM, Frederick, **Asurlular Sürekli Bir Öykü**, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2008.

BALTY-GUESDON, M.G., Le Bayt al-hikma de Baghdad, **Arabica**, T. 39, Fasc. 2 (1992).

BAMMAT, Haydar, **İslamın Çehresi**, Çev. Osman Fehmi Giritli, Sancak Yay., İstanbul 1975.

BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, T.T.K. Basımevi, 3. Basım, Ankara 1973.

BOZKURT, Nahide, **Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mun Dönemi**, Ankara Okulu Yay., Ankara-2002.

- BURY, J. B., **The Constitution of the Later Roman Empire**, Cambridge University Press, 1910.
- BUTLER, Ablan, **Lives of the Saints**, Vol. II, P. J. Kenedy & Sons, New York 1956.
- CHABOT, J. B., **Asur Edebiyatı**, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2008.
- ÇELİK, Mehmet, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar) I**, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, **Garp Menba'larına Göre İslam Medeniyeti**, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1974.
- DAYF, Şevki, **Tarihi Edebi'l Arab Asru'l-Abbasiyyi'l-Evvel**, Kahire 1966.
- DE VAUX, B. Carra, "Sabiiler", **İA X**.
- DEMİRCİ, Mustafa, **Beytü'l-Hikme**, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- DEMİRCİ, Mustafa, "Helen Bilim ve Felsefesinin İslam Dünyasına İntikalinde/Tercümesinde Harranlı Sabilerin Rolü", I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu, Şanlıurfa 2006.
- DOĞRUYOL, Hasan, "Buhtısu", **TDV İA, VI**, İstanbul 1993.
- DOWNEY, Glanville, "Ancient Education", **The Classical Journal**, Vol. 52, No. 8 (1957).
- DURANT, Will, **İslam Medeniyeti**, Çev. Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser 29.
- DURMUŞ, İsmail, "İbnü'l Mukaffa", **TDV İA, XXI**, İstanbul 2000.
- FAZLU'R-RAHMAN, **İslam**, Çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Ankara Okulu Yay., Ankara 2008.
- FARAG, F. Rofail, "Why Europe Responded to the Muslims' Medical Achievements in the Middle Ages", **Arabica**, T. 25, Fasc. 3, (1978).
- GUTAS, Dimitri, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür; Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu**, Çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Sabiiler Son Gnostikler**, Ankara 1995.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslam'a Giriş**, Çev. Cemal Aydın, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Tarihsiz.
- HARRENT, Albert, **Antakya Akademisi**, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2003.
- HASAN, İbrahim Hasan, **İslam Tarihi (Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal) III**, Kayıhan Yayınevi. İstanbul 1992.
- HAYES, E. R., **Urfa Akademisi**, Çev. Yaşar Güneç, Yaba Yay., İstanbul 2005.
- HİTTİ, Philip, K., **Siyasi Ve Kültürel İslam Tarihi I**, Çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1989.

- HUDARİ, Muhammed, **Tarihu Ümemi'l İslamiyye Devletü'l Abbasiyye**, C. III, Kahire 1970.
- HUNKE, Sigrid, **Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi**, Bedir Yayınevi, İstanbul Tarihsiz.
- İBN EBİ USEYBİA, **Uyunu'l-Enba Fi Tabakati'l Etibba**, Beyrut Tarihsiz.
- İBN HALDUN, **Mukaddime II.**, Çev. Zakir Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul 1991.
- İBN NEDİM, **el-Fihrist**, Daru'l-Mesire, Beyrut 1988.
- KAYA, Mahmut, "Beytü'l-Hikme", **TDV İA, VI**, İstanbul 1992.
- KAYA, Mahmut, "Buhtîşu", **TDV İA, VI**, İstanbul 1993.
- KAZICI, Ziya, **İslam Kültür Ve Medeniyeti**, Timaş Yay., İstanbul 1996.
- MENANT, M. Joachim, **Ninova Sarayı Kütüphanesi**, Çev. Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2005.
- NİZAMÜ'L MÜLK, **Siyaset-name**, Timaş Yay., İstanbul 2005.
- O'LEARY, De Lacy, **Arabic Thought and it's Place in History**, New York-1922.
- OSTROGORSKY, George, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yay., 6. Baskı, Ankara 2006.
- PHILIPS, George, **The Doctrine of Addai**, Trübner & Co. London-1876.
- PINGREE, David "The Şābiāns of Harrān and the Classical Tradition", **International Journal of the Classical Tradition**, Vol. 9, No. 1 (2002).
- ROSENTHAL, Franz, "Ishāq b. Hunayn's Ta'rīḥ al-aṭibbā", **Oriens**, Vol. 7, No. 1 (1954).
- RUSKA, J., "Hunayn b. İshak", **İA V**, İstanbul 1950.
- RUSKA, J., "Sabit b. Kurra", **İA X**, İstanbul 1966.
- SABRA. A. I., "Thābit Ibn Qurra on Euclid's Parallels Postulate", **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, Vol. 31 (1968).
- SALİBA, George, **Islamic Science and the Making of the European Renaissance**, The MIT Press, 2007.
- SCHACHT, Joseph, **İslam Hukukuna Giriş**, Çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara Üniv. Yay., Ankara 1977.
- SCHÖFFLER, Heinz Herbert, **Gundi-Şapur Akademisi**, Çev. Sedat Umran-Vedii İlmen, Yaba Yay., İstanbul 2008.
- SEGAL, J. B., "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", **Anatolian Studies**, Vol. 3, 1953.
- ŞER, Adday, **Nusaybin Akademisi**, Çev. Nesim Doru, Yaba Yay., İstanbul 2006.
- ŞER, Adday, **Siirt Vekayinamesi**, (Çev. Celal Kabadayı), Yaba Yay., İstanbul 2002.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Tercüme Faaliyetleri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi III**, (Ed. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay., İstanbul 1989.
- ŞEŞEN, Ramazan, "İslam Dünyasında İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış", **İ.T.E.D.**, C. VII, S. 3-4, İstanbul-1979.

TANOĞLU, İshak-Sara, **Eserleriyle Mor Afrem**, Anadolu Ofset, İstanbul 2006.

ÜLKEN, H. Z., **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Vakit Mat., İstanbul-1935.

WATT, W. Montgomery, "Cultural Identity in Islam and Christianity", **The Journal of Ottoman Studies**, VII-VIII, İstanbul 1988.

WRIGHT, William, **A Short History of Syriac Literature**, Cambridge Üniv. Press, London-1894.

ZETTERSTEEN, K. V., "Harünürreşid", **İA V**, İstanbul 1950.